

G.ESEMURATOVA SHÍGARMALARINDAĞI ETNOGRAFIZMLERDİN LINGVOPOETIKALIQ ÓZGESHELİKLERI

Allaniyazova Sh.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308414>

Hár bir xalıqtın tariyxı, mádeniyatı, milliy qádiriyatları sol tildiń leksikasında, sózlik quramında óz sáwleleniwini tabadı. Kórkem sóz sheberleri óz shıǵarmalarında xalıqtın milliy ózgesheligin kórsetiwde qaraqalpaq xalqının tariyxına, etnografiyasına baylanıslı leksikalıq birliklerden paydalanadı. Bunday leksikalıq birliklerge etnografizmler kiredi. Kundelikli turmısta, kórkem shıǵarmalarda qaraqalpaq xalqının milliy kiyim-kensheklerine, azıq-awqatlarına, úy-ruwzıgershilik buyımlarına, úrp-ádet dástúrlerine baylanıslı kóplep etnografizmler qollanıladı. Sebebi etnografizmlerde xalıqtın pútkil tariyxıy ómiri, kún kórisi, psixologiyası, ruwxıy dúnyası, intellektuallıq rawajlanıw jaǵdayları, pútkil turmısı óz sáwleleniwini tapqan.

Tildiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı eń aldǵı menen onıń leksikasında kórinedi. Bul tuwralı qaraqalpaq tiliniń leksikologiyasınıń hár tárepleme izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov bılay dep jazadı: “Qaraqalpaq tiliniń sózlik sostavı birneshe tariyxıy dáwirlerdi basınan keshirdi hám sol dáwirler dawamında tolıp atırǵan ózgerislerge ushıradı. Onda qaraqalpaq xalqının tariyxı, ótken hám házirgi dáwiriniń tolıq kartinası kórinedi” [1,49]. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında qol ónerine baylanıslı etnografizmler ayırıqsha orın iyeleydi. Qaraqalpaq xalqının qol óneriniń izertlegen ilimpaz A.Allamuratov. Ol qaraqalpaqlardıń qol óneriniń izertleniwini, qaraqalpaq kestelerindegi naǵıslar, naǵıslardıń túrleri, qollanıwı boyınsha miynetinde hám qol óneriniń túrleri, olardıń isleniw usılı, qol óner buyımları boyınsha jazılǵan “Máńgi miyras” hám “Каракалпакская народная вышивка” kitabında qaraqalpaq xalqının qol óneriniń túrleri, ásirese, olardaǵı naǵıslar jóninde bahalı maǵlıwmatlar beredi. Óziniń prozalıq shıǵarmaları menen qaraqalpaq ádebiyatında belgili orınǵa iye jazıwshılardıń biri - Gúlaysha Esemuratova. Onıń shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqının turmısına, úrp-ádet dástúrlerine baylanıslı sózler jiyi qollanılgan. Xalqımızdın milliy ózgesheligin kórsetetuǵın qol ónerine baylanıslı sózlerdi shıǵarmalarında dáwiridin koloritin beriwde sheberlik penen paydalanǵan. Ásirese, jazıwshınıń “Qaraqalpaq qızlarınin kestegesi túsken romanları” dep atalǵan romanında qol óneriniń kesteshilik, ustashılıq, zergerlik, qara úy hám onı bezewge baylanıslı kóplegen atamalar ushırasadı. Jazıwshı bul atamalardı qollanıw arqalı qaraqalpaq hayal-qızlarınin obrazın jaratıw menen birge olardıń on barmaǵınan óneri tamǵan sheberligin súwretleydi. Jazıwshınıń bul romanın jazıwǵa A.Allamuratovtıń “Qaraqalpaq

kesteleri” dep atalgan miyneti sebepshi bolganligin jazadi. A.Allamuratovtin “Qaraqalpaq kesteleri” degen kitabı udayına jazıw stolında turadı. Bul kitaptı baraqlap otırganımızda qaraqalpaq xalqınıń sonıń ishinde, hayal-qızlardıń ótken ómiri, naqıl-maqallar menen ayılatuǵın sulıw sózleri, jipektey jumsaq minezlerin, salt-dástúrlerin hárbir naǵıs penen sóyletip qoyǵanday seziledi” [II,7].

Kesteshilik óneri - qaraqalpaq xalqınıń erte dáwirlerden berli kiyatırǵan kórkem qol óneriniń eń názik, eń qosalı kiyimlerge, buyımlarǵa ayrıqsha gózzallıq, jarasıqlı estetikalıq zawıq beretuǵın qol óneriniń bir túri. **Keste** sózi parsı-tájik tilindegi “kashta” sózinen fonetikalıq ózgeriske ushırawı arqalı awısqa. **Kashta, káshtá** (fors-toj, tartmoq, totıb olmoq, sızmoq, súwrat sızmoq, kachidan, kashta- rus. vichivka demakdir). Túrkiy tilinde kashta termininiń túrli fonetikalıq variantları ushırasadı [III,50].

Keste tigiw menen shuǵıllanıwshı adam kesteshi, keste tigiw kásibi kesteshilik dep ataladı. Kesteler tek kiyim-kenshekler ǵana emes, al turmista qollanılatuǵın ayırım buyımlarǵa da tigilgen. Kestelengen buyımlardıń naǵısları olarǵa ayrıqsha sán berip turadı.

“**Naǵıs**” sózi arab tilindegi “naǵıs” sózinen qaraqalpaq tiline kelip kirgen. “Naǵıs” sózi kórkemlik ushın qoldan tigilgen, kestelengen aǵashqa oyılǵan sızıqlı yáki boyap salınǵan barlıq naǵıslardı bildiredi. Naǵıs salıw qol óneriniń barlıq túrlerine tán. Kesteshilik ónerindegi naǵıs atamaları tábiyat kórinislerine, ósimlikler hám haywanlar hám olardıń múshelerine, úy buyımlarına, geometriyalıq figuralarǵa uqsatıw arqalı payda bolǵan. Qaraqalpaq hayal-qızları kúndelikli turmista ushırasatuǵın ózlerin qorshaǵan oratlıqtaǵı náreselerdi keste etip toqıǵan hám naǵıslardı solardıń atı menen ataǵan. G.Esemuratova shıǵarmalarında “naǵıs” ataması jiyi qollanǵan. Shıǵarmada naǵıs atamaları, olardıń atalıw sebepleri de kórsetilip ótilgen. Mısalı: - Mine, mına naǵısqa qara, bul naǵıstıń ataması **qurmısqa bel** dep ataladı. Sımbatlı qızdıń beli usı taqilette jip-jıńışke, qıpsha bolıp keledi degen uǵımdı keste arqalı bergenbiz,- dep latınsha (S) háribine usap turǵan naǵıstı kórsetti kempir apam. (G.Esemuratova) A.Allamuratov óziniń kesteshilikke baylanıslı miynetlerinde naǵıs atamaların úsh túрге bólip qaraydı: Birinshisi ósimlik taqiletli atamalarında ósimlik yamasa gúli ayılatuǵın naǵıslar. Mısalı: “**gúl ashıldı**”, “**qoralı gúl**”, “**qárelı gúl**”, “**ǵawasha gúl**”, “**erik gúl**” h.t.b. Ekinshisi haywanat dúnyasına baylanıslı atamalar, bul jerde “atamalar” degen sózdi arnawlı qollanıw otırımız. Sebebi “ **qoy** ”, “**jılan bawır**”, “**ǵarǵa tırnaq**”, “**ǵaz moyın**”, “**bóri kóz**”, “**túye taban**” dep atalgan naǵıslardan tap sol atalgan zatlardıń dál súwretin kóriw qıyın. Bir qansha qıyal etip kóz aldına elesletiw múmkin” [IV,49].

Naǵıs atamaları tábiyat kórinislerine, ósimlikler hám haywanlar olardıń múshelerine, úy buyımlarına, geometriyalıq figuralarǵa uqsatıw arqalı payda

bolğan. Jazıwshı G.Esemuratova shıǵarmalarında naǵıslardıń payda bolıwına baylanıslı da maǵlıwmatlar berilgen. Belgili bir kóriniske uqsatıw arqalı payda bolğan naǵıs ataması **espe naǵıs** dep ataladı. Mısalı: Mine, mınaw **espe naǵıs** dep ataladı,- dedi apam biriniń izinen biri hár qıylı túrdegi qızıl, jasıl, aq, sarı, qızǵısh bolıp esilip túsken naǵıstı kórsetip (G.Esemuratova). Naǵıs atamalarınń ishinde eń kóp ushırasatuǵın naǵıs ataması- múyız naǵıs. Múyızge baylanıslı naǵıs atamalarına - **qos múyız, taq múyız, segiz múyız, úsh múyız, qoltıqsha múyız, toqalaq múyız, qarsı múyız, qoshqarsha múyız, sınıq múyız, jumalaq múyız** atamaları kiredi. Qoshqar múyız naǵıs ataması qoshqardıń shaqına uqsatıw arqalı qoyılǵan. Mısalı: Mine, mınaw **qoshar múyız** dep ataladı, - dep apam tap qoshqardıń múyıziniń dál ózi bolıp túsken naǵıstı nusqap. (G.Esemuratova)

Jazıwshı shıǵarmasında bul atamalardı qollanıw arqalı qaraqalpaq xalqınıń naǵıslarınıń ózgesheligi, sulıwlıǵı, hayal-qızlardıń shıdamlılıǵın kórsetken. Mısalı: Men de bul naǵıslardan bir nárseni túsingendey bolaman. Aqılǵa uǵras kelmeytuǵın názik hám tınıqlıq. Sabaqlarıda hár naǵısqa ılayıq saylanǵanın aytpaysız ba. Qanday shıdamlılıq. (G.Esemuratova) Hayal-qızlardıń kesteshilik óneriniń úlken bir toparın qara úydiń buyımları, yaǵnıy qara úydiń baw-shuwları quraydı. Qara úyge tiyisli toqılǵan barlıq bezew buyımları **baw-shuw** dep ataladı. Mısalı: Meniń **baw-shuwlarım, kók kóylegim** bari malınıp turǵan qara úydiń baw-shuwların aytpaysız ba?! (G.Esemuratova)

Aq basqur – qara úydiń uwıqlarınıń iyilgen jerine qızıl basqurdıń joqarısına naǵısı ishke qarap tutılatuǵın tósegi aq, paxta jipke jún jipten naǵıs oyılǵan bezew buyımı. Aq basqurdıń eni 50-60 sm dey, uzınlıǵı 12-13 m ge shekem boladı. Tóseginiń aq yáki qızıl bolıwına qaray aq basqur yaki qızıl basqur dep ataladı.

Qızıl basqur- kerege hám uwıqtıń tutasqan jerin bekkemlep turatuǵın tósegi qoyıw qızılǵa qara jún jip penen naǵıs oyılǵan enli hám uzın qara úydiń bezew buyımı. Qızıl basqur aq basqurdıń tómenge jaǵına tartıladı. Mısalı: Álбетте, jeti pushtınan kiyatırǵan Jarmenniń **aq basqur, qızıl basqur** menen malınıp bezelgen aq otawǵa kirip shıqqannıń ózi de ádewir kewil kóterispe emes pe? (G.Esemuratova)

Qızıl qur - qara úydiń ishine tartılatuǵın jınıshke naǵıslı baw. Qurlar reńine qaray aq qur, qızıl qur bolıp bólinedi. Qurlardıń uzınlıǵı 10 m ge shekem, al eni 12-20 sm aralıǵında boladı. Qurlar úzikti bekkemlep tartıp turıw wazıypasın qosa atqaradı. Usınıń menen birlikte aldınǵı úziktiń üstinen qıya tartılǵan úsh jup aq qur artqı úziktiń astı menen tartılǵan úsh jup qızıl qurdıń ǵayrı naǵısları otawdıń gózzal shırayına shıray qosadı.

Beldew- keregeni shiy menen jawǵannan keyin beline tartıp baylaytuǵın eni 30-40 sm naǵıslı qur. Ol paxta jibinen islenip, oǵan hár qıylı naǵıslar salınǵan

boladı. Mısalı: **Beldew** shiydiń sırtınan orap baylap qoyatuǵın hónerlep islengeneni 5 elidey bellik baw hám shiydi bekkem uslap turıw ushın da qollanıladı. (G.Esemuratova)

Beljip- qara úydiń aǵash bólekleri qurılıp bolǵannan keyin orta belinen alıp esiktiń jaqlawına bekitiletuǵın naǵıslı qur. Onıń uzınlıǵı aq basqur hám beldewdey bolıp, 30-40 sm beldew menen teń boladı. Paxtadan toqılǵan aq tósegine hár túrli reńli jip penen túkli naǵıslar salınadı. Eki ushı túksiz naǵıslar menen pitedi.

Janbaw- otawdıń sırtqı hám ishki óńirine tutılatuǵın naǵıslı hám shashaqlı qur. Qollanılıw ornına baylanıslı ishki janbaw hám sırtqı janbaw dep ataladı. Sırtqı janbaw enlirek boladı. Mısalı: **Qızıl basqur, aq basqur, uwıq baw, ishki janbaw, sırtqı janbaw, beldew pitip, esikqas, shayqalta** pitpey tur. (G.Esemuratova)Iyinbaw- otawdıń bekkemlew hám sánli etip kórsetiw ushın qollanılatuǵın túkli, naǵıslı hám shashaqlı qur. Dizbe- otawdıń uwıqların kereginiń basına dizip bekitetuǵın ensiz ápiwayı bir qatar naǵısı bar toqılǵan jip. Izbe- qara úydiń eki keregesin qosıp baylaw ushın paydalanılatuǵın naǵıslı jip.

Esikqas- gilem usılında túkli etip toqılǵan otawdıń bezew hám bekkemlew bólegi. Ol esiktiń joqarısınan uwıqtıń sırtınan naǵısı ishke qaratılıp tutiladı. Mısalı: **Esikqas**- uwıq penen úziktiń arasına tutiladı. Tórde otırǵan qonaqlar esikke qarap otırǵanda qızdıń hónerin kórip kewli pitip otıratuǵın sán ushın islenedi. Onıń uzınlıǵı bir yarım metrdey boladı. (G.Esemuratova)

Shiyónir- otawdıń kirer jerindegi óńirshe esiktiń eki qaptalına ticine oratılǵan túkli naǵısı bar sánli toqıma zat. Shiyónir qara úydiń esigin bezeytuǵın buyım. Ol esiktiń sırtqı eki qaptalına shiydiń sırtına ticine tutiladı. Al, shiyónirge usas esikqas esiktiń mańlayshasına ishinen gorizantal baǵıtta tutiladı. Qara úydiń keregelerine tutınıw zatların salıp qoyıw ushın hár qıylı naǵıs salınıp islengen qaltalar paydalanılǵan. Bunday buyımlarǵa kergi, qarshın kiredi.

Kergi - kerekli buyımlardı ishine salıp, keregege ilip qoyatuǵın túkli naǵıs salıp toqılǵan qalta. Uzınlıǵı 80 sm den 120 sm ge shekem bolıp, eni 35-80sm aralıǵında boladı. Kerginiń aldı túrlishe naǵıslar menen bezetiledi, tómengi jiyegi shashaqlanadı. Mısalı: Ol waqıtları úydiń qazan-tabaq turatuǵın japsarında úlken **kergi** iliwli turadı. (G.Esemuratova)

Qarshın - bet jaǵına naǵıs oyılıp toqılǵan kiyim-kenshek salıp qoyılatuǵın qalta. Onıń kólemi kergige salıstırǵanda kishilew, sandıqtıń, sabayaqtıń ústine qoyıladı.

Boǵjama - kiyim-kenshek salıp qoyıw ushın túksiz etip naǵıslap toqılǵan úy buyımı. Boǵjama bir neshe bólekten quralıp tigilgen. Boǵjama ózbeklerde de bolıp, olar “buǵjoma” dep ataǵan.Mısalı: Murtlash keregege kerilgen kergi menen boǵjamanıń japıraq- japıraq naǵıslarına úńildi. Jazıwshı shıǵarmalarında ayırım atamalarǵa sıpatlama da berilgen. Mısalı: Pópeklengen baw sulıw bolıp salbırıp,

esiktiń ashılıp jabılıwı menen shayqatılıp, úydiń ishine jáne sán berip, kewildi tolqıtıp otıradı. Sonlıqtan onıń atı shayqalma dep ataladı. Esikqas-shayqalma ekewi bir zattıń ataması. Tek ayırması esikqasqa pópeklep salınǵanı. (G.Esemuratova)

Solay etip, G.Esemuratova shıǵarmalarında kesteshilikke baylanıslı etnografızmlardıń hayal-qızlar obrazın, olardıń gózzallıǵın, shıdamlılıǵın, sabırlılıǵın beriwde sheberlik penen qollanǵanın kóremiz.. Onıń shıǵarmaların oqıp otırсаń qaraqalpaq xalqınıń turmısı, kiyim- kenshekleri, ásirese, hayal- qızlardıń kesteshilik óneri kóz aldında ayqın sáwlelenedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. -Нөкис, 1977.
2. Алламуратов А. Мәңги мийрас.-Нөкис, 1993.
3. Алламуратов А, Доспанов О, Тлеўмуратов Г. Қарақалпақша көркем-өнер атамаларының сөзлиги. –Нөкис, 1991
4. 4.Алланиязова Ш.,Хожаназарова. К Қарақалпақ тилинде нағыс атамаларының лексика-семантикалық өзгешеликleri «Әмиўдәрья»,2013№ 4.
5. 6. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис, 1973.
6. 7. Ибрагимов С. Профессиональная лексика ўзбекского языка.- Тошкент, 1961.
7. 8. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. –Нөкис, 1995.
8. 9. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий аснаўт лексикаси. – Ташкент, 1978.